

**A felvilágosodás előzményei
Erdélyben és Magyarországon
(1650–1750)**

Szerkesztette
Balázs Mihály
Bartók István

Szeged
2016

Készült az Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola
Régi Magyar Irodalom Képzési Program
és az OTKA
támogatásával.

A borítón:

Christian Wolff, Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen,
auch allen Dingen überhaupt, 1720

ISBN 978-963-306-477-1

Felelős kiadó: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék

Készült:

Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

www.innovariant.hu

<https://www.facebook.com/Innovariant>

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
A KORSZAK ESZMEI ÁRAMLATAIRÓL	11
BOROS GÁBOR: „Felvilágosodás”, „előzmény”. Elmélkedés a megkövült (filozófia)történeti metaforák felpuhításáról	13
TÜSKÉS GÁBOR: Janzenizmus, felvilágosodás, emlékirat	23
SZELESTEI N. LÁSZLÓ: A pietizmus sajátosságai a Kárpát-medencében	41
KESERŰ GIZELLA–BALÁZS MIHÁLY: Előfutárok vagy korán elhervadt virágok? Újabb eredmények és megfontolások a nemzetközi antitrinitarizmus-kutatásban	55
EURÓPAI TÁJÉKOZÓDÁS	73
SMRCZ ÁDÁM: A kora modern mnemotechnika gyakorlati filozófiai hasznáról	75
ÖTVÖS PÉTER: „Das Welt-Buch”. Barthold Friedrich Brockes világképéről	83
FAJT ANITA: Népszerű Filozófia. Johann Joachim Spalding Betrachtung über die Bestimmung des Menschenjéről	97
SZÓKE KORNÉLIA: Dobai Székely Sámuel és az altdorfi egyetem	109
SCHMAL DÁNIEL: Isaac La Peyrère és a racionális bibliakritika	119
PAVLOVITS TAMÁS: Pascal és a 17. század Voltaire Filozófiai leveleiben	131
MOLNÁR DÁVID: A kakukkoló Cocceius és egy beteg lélek alaptalan képzeldőse. Előtanulmány az ifjabbik Joachim Stegmann műveinek kétnyelvű kiadásához	139
BALÁZS PÉTER: A Toledoth Jesu az európai eszmetörténetben	149
HOZZÁSZÓLÁS NAGY ÉLETMŰVEKHEZ	155
BENE SÁNDOR: Orpheus és Hercules (Francis Bacon, Zrínyi Miklós és a magyar felvilágosodás)	157
SIMON JÓZSEF: Bethlen Miklós és a hírnév. A Pufendorf-recepció problémája	173
NAGY LEVENTE: Bethlen Miklós és az erdélyi coccejanizmus a 17. század második felében	187
MACZELKA CSABA: Egy Bethlen Miklós-szöveg hely margójára. Sir Thomas Browne Religio Medicijje	207

LACZHÁZI GYULA: A magyarországi korai felvilágosodás lélektani irodalma és Bethlen Miklós önéletrrásának lélektani relevanciájú megállapításai	217
KNAPP ÉVA–TÜSKÉS GÁBOR: II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának új rekonstrukciós kísérlete	227
A RECEPCIÓ MÓDOZATAI	249
GUBA ÁGOSTON: Czabán Izsák és az Existentia atomorum (RMK III 2423). Új kontextusok keresése a régi magyar filozófiában	251
BOGÁR JUDIT: A felvilágosodás előzményei egy evangélikus tudós tanár, ifj. Buchholtz György munkásságában	257
FÖLDESI FERENC: Lázár János, Christian Wolff tanítványa (Vázlat az erdélyi wolffianizmus kezdeteihez)	265
TÚRI TAMÁS: A pura religio felekezeti egységet szorgalmazó megfontolásai Ajtai Abód Mihály Halotti beszédében	277
KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF: Makfalvi József heterodoxiája	289
HEGYI ÁDÁM: Samuel Werenfels (1657–1740) szerepe a magyarországi felekezeti szembenállások csökkentésében a 18. században	303
LENGYEL RÉKA: „A világosság a tudomány”. A felvilágosodás mint módszer Verestói György halotti beszédeiben	315
GÖNCZÖL ANDREA: Losonczy B. András megtérésének históriája	329
BALÁZS MIHÁLY: Philologia sacra a magyar protestantizmusban. Kapcsolódások és elkülönülések	339
VADAI ISTVÁN: A nagyravágyó és semmi bizonyos vallású hívságos világ fiának keserves siralma. Bertalanffi Pál elfeledett verses munkájáról	353

NÉPSZERŰ FILOZÓFIA

Johann Joachim Spalding Betrachtung über die Bestimmung des Menschenjéról

Sokféle vágyat és érzést tapasztaltam magamban, legnagyobb meglepetésemre, amelyeket egyáltalán nem tudok az érzéki örömök vagy a saját érdekeim utáni vágyódás számlájára írni, és amely vágyakat nem is lehet ezek érvényesítésével kielégíteni. Honnan jön a gyönyörködés más létezők jó tulajdonságaiban és boldogságában? Honnan a megindító tetszése vagy nemtetszése a cselekedeteknek, amelyeket tisztességesnek vagy tisztességtelennek tartok?¹

Ez volt az a hang, ami a német filozófiai antropológiának a 18. század közepén egy több mint fél évszázadig tartó lendületet adott, és aminek köszönhetően a mű címében található kulcsfogalom jelentősen meghatározta a további német filozófiai gondolkodást. Alapító dokumentuma, programirata, bázis gondolata a német felvilágosodás második szakaszának, korszakalkotó főműve az ún. neológia irányzatának: ezekkel a szavakkal illetik leggyakrabban Johann Joachim Spalding *Betrachtung über die Bestimmung des Menschenjét*. Előadásom elsődleges célja az volt, hogy a magyar kutatás látókörébe hozzam ezt a nagyjelentőségű alkotót és ezt a munkáját, amelynek még nincs magyar fordítása.

Johann Joachim Spalding a 18. század második felében a neológ teológusok egyik vezető személyisége volt.² Az akkori Svéd-Pomerániában, Tribseesben született 1714-ben evangélikus lelkész gyermekeként, és igen magas kort megélve, 1804-ben halt meg a később otthonává váló Berlinben.³ Apja hivatásra készült, a dolgozatban tárgyalt mű első megjelenésének idején – bár Rostockban és Greifswaldban is hallgatott teológiát – még csak magántanítóként, illetve követségi titkárként dolgozott, tehát még nem volt gyakorló lelkész. Teológiai szakszövegek és különböző fordítások megjelentetése utána ez volt az első jelentős publikációja. 1764-ben pályáján fordulópontot jelentett, amikor felső konzisztórium tagnak hívták Berlinbe, ahol az első lelkészi állást is betöltötte és vezető személyiségévé vált az ez idő tájt virágzását élő porosz fővárosnak. Részt vett a berlini

---

¹ Johann Joachim SPALDING, *Kritische Ausgabe: Die Bestimmung des Menschen*, hg. Albrecht BEUTEL, I, Tübingen, Mohr Siebeck, 2006, 7. (Továbbiakban SpKA I/1) Ich habe vielfältig, zu meiner Verwunderung, Triebe und Empfindungen in mir wahrgenommen, die ich gar nicht zu den Begierden nach sinnlicher Lust, oder nach eigenem Vortheil rechnen, und denen ich mit diesen gar nicht genug thun kann. Woher kömmt doch das Ergetzen an den guten Beschaffenheiten und an der Glückseligkeit anderer Wesen? Woher das rührende Wolgefallen oder Misfallen an Handlungen, die ich für anständig oder schändlich halte?

² A neológ kifejezést itt a német *Neologie* fogalom értelmében használom, amelyet a szakirodalom a felvilágosodás nézeteit képviselő protestáns teológusokkal kapcsolatban használ, ld. *Neologie* = Albrecht BEUTEL, *Aufklärung ind Deutschland*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, 248–251.

³ Spalding életéhez lásd: *Neue Deutsche Biographie*. [<http://www.deutsche-biographie.de/ppn118751719.html>], *Theologische Realenzyklopädie (TRE)*, XXXI, Berlin, de Gruyter, 2000, 601–610, ill. *Religion in der Geschichte und Gegenwart (RGG⁴)*, VII, Tübingen, Mohr Siebeck, 2004, 1534–1535.

énekeskönyv-reformban,⁴ híressé tették prédikációi.⁵ Vezető pozícióját 1788-ig, a II. Frigyes Vilmos konzervatívabb politikájának eredményeként létrejött, hírhedt wöllneri ediktumig őrizte,⁶ de a fordulatot látva fokozatosan visszavonult hivatali tisztségeitől.

A *Betrachtung über die Bestimmung des Menschen* 1748-ban jelent meg először Greifswaldban. A kezdetben anonim munkának a 18. század második felében tizenegy autorizált kiadása készült. Spalding, különösen 1763-tól, amikortól a cím is *Bestimmung des Menschen*re rövidült, jelentősen átdolgozta és bővítette a szöveget.⁷ Az utolsó szövegvariáns 1794-ben jelent meg, ami már Kanttal folytatott eszmecseréinek nyomát is magán viseli.⁸ Az eredetileg csupán füzetnyi terjedelmű írás a 18. században programadónak bizonyult, ezt a kiadások száma is bizonyítja: a kötet fordításaival együtt huszonkilenc alkalommal jelent meg a 18. század második felében.⁹ Nem feltétlenül közvetlen recepcióról tanúskodik, de 1740–1850 között hetvenegy olyan német nyelvű munka jelent meg, amely címében a *Bestimmung des Menschen* formulát valamilyen módon tartalmazta.¹⁰

Spalding jelentőségére az utóbbi negyedszázadban figyelt fel a szakirodalom, és ma már a német felvilágosodás neológ ágának legjelentősebb képviselőjeként tartják számon Johann Salomo Semler és August Friedrich Wilhelm Sack mellett. Munkássága egyik legavatottabb ismerőjének, Albrecht Beutelnek¹¹ köszönhető műveinek folyamatban lévő kritikai kiadása, de csak az utóbbi pár évben is több disszertáció foglalkozott személyével és kifejezetten ezzel az ifjúkori főművével.¹² Írásainak hatástörténetéről sokat elárul, hogy több esetben is későbbi jelentős gondolkodók forrásait kutatva jutottak el munkásságához, gondolkodása bizonyosan hatással volt Immanuel Kantra,¹³ Friedrich Schleiermacherre¹⁴ és Johann Gottlieb Fichtére.¹⁵

⁴ Az új énekeskönyvhöz és a körülötte kialakult vitához lásd: Malte van SPANKEREN, *Johann Joachim Spalding und der Berliner Gesangbuchstreit (1781)*, Zeitschrift für Neuere Theologiegeschichte (ZNTG), 2011/2, 191–211.

⁵ Anna Louisa Karsch, a korban ismert költőnő több költeményében is említi Spaldingot. Egy 1765-ben szerzett versében arról ír, hogy bár barátai egy vasárnapi charlottenburgi kirándulásra invitálták, ő mégis inkább Spalding prédikációját szeretné hallgatni, vö. Anna Luise KARSCH, *Gedichte*, Belin, 1792, 127–128. [http://www.deustextarchiv.de/book/view/karsch_gedichte_1792?p=287]

⁶ RGG⁴, VIII, 1687–1688, Albrecht BEUTEL, *Der frühneuzeitliche Toleranzdiskurs* = A. B., *Spurensicherung: Studien zur Identitätsgeschichte der Protestantismus*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2013, 33–34.

⁷ SpKA I/1, X–XI, XXV–XXVI.

⁸ Az utolsó kiadás elemzését lásd: Caroline TIPPIMANN, *Die Bestimmung des Menschen bei Johann Joachim Spalding*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2011, 54–75.

⁹ SpKA I/1, XXVI–XXVII. 11 autorizált német kiadás, 7 kalóznymotatvány, 1 svéd, 1 orosz, 1 cseh, 1 latin, 2 holland, 6 francia fordítás.

¹⁰ Fotis JANNIDIS, *Die „Bestimmung des Menschen“: Kultursemiotische Beschreibung einer sprachlichen Formel*, *Aufklärung*, 14(2002), 75–95. Jannidis munkájával azt bizonyítja, hogy a *Bestimmung des Menschen* kifejezés ötven év alatt frazémává vált.

¹¹ Beutel legújabbán egy monográfiában foglalta össze eddigi eredményeit: Albrecht BEUTEL, *Johann Joachim Spalding: Meistertheologie der Aufklärung*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2014.

¹² TIPPIMANN, i.m., Georg RAATZ, *Aufklärung als Selbsteutung: Eine genetisch-systematische Rekonstruktion von Johann Joachim Spaldings „Bestimmung des Menschen“ (1748)*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2014; Laura Anna MACOR, *Die Bestimmung des Menschen (1748–1800): Eine Begriffsgeschichte*, Stuttgart, Frommann-Holzboog, 2013. Spaldingról általában: Ulrich DRESMAM, *Aufklärung der Religion: Die Religionstheologie Johann Joachim Spaldings*, Stuttgart, Kreuz, 2008; Raatz dolgozata legfrissebben és különös részletességgel tárgyalja az eddigi Spaldinggal kapcsolatos szakirodalmat, vö. RAATZ, i. m., 9–53.

¹³ Reinhard BRANDT, *Die Bestimmung des Menschen bei Kant*, Hamburg, Felix Meiner, 2007, 61–77.

¹⁴ Albrecht BEUTEL, *Aufklärer höherer Ordnung? Die Bestimmung der Religion bei Schleiermacher (1799) und Spalding (1797) = 200 Jahre „Reden über die Religion“: Akten des 1. Internationalen Kongresses der Schleiermacher-Gesellschaft*, hg. Ulrich BAHRT, Claus-Dieter OSTHÖVENER, Berlin–New York, 2000, 277–310.

¹⁵ Fichtének 1800-ban jelent meg *Bestimmung des Menschen* címmel írása, ami nemcsak címében és témájában, hanem formájával is kapcsolódik Spalding munkájához. Lásd: Günter ZÖLLER, *Die Bestimmung der Bestimmung des Menschen bei*

Spalding művének kiinduló kérdése: miért vagyok ezen a világon? A filozófiai antropológia egyik alproblémájára keresi ezzel a választ. A *Betrachtung über die Bestimmung des Menschen*, az *ElméLKedés az ember rendeltetéséről*¹⁶ egy egyes szám első személyű útkeresés, narrációja szerint, egyidejű lejegyzése, amelynek naiv és névtelen elbeszélője pusztán a józan ész és a világi tapasztalatok segítségével igyekszik választ keresni az élet értelmére. Műfaja szerint soliloquium, a mű kortárs latin fordítója is ezt a címet adta a munkának,¹⁷ de ha a magánbeszéd klasszikusaihoz, Marcus Aureliushoz vagy Szent Ágostonhoz mérjük a szöveget, akkor monologikus karakterével inkább Montaigne esszéivel vagy Descartes *Meditationes*-ével rokonítható. Spalding maga nem ad túl sok tájékozódási pontot a műfaj meghatározásának kérdéséhez, sőt, szinte úgy tűnik, szándékosan semleges fogalmakat használ a művel kapcsolatban. Magánlevelezéséből viszont egyértelműen kiderül, hogy fontos volt neki ez a forma, tudatosan választotta, és szerette volna, ha olvasóközönségére is újdonságként hat.¹⁸

A szövegben az elbeszélő kizárólag saját magára, korábbi tapasztalataira és érzéseire figyelve keresi az élet értelmére a választ. Az érzéki világ élvezeteit, majd a szellemi képességekben meglelt örömeiket számba véve azt kell látnia, hogy a legnagyobb boldogság az életben akkor éri, amikor a lelkében felfedezett belső hangra hallgatva erényesen és helyesen cselekszik. Ebből a tapasztalatból és a világban felfedezett rendből és harmóniából számára kényszerítő erővel következik, hogy léteznie kell egy másik világnak is, ahol mindenki elnyeri méltó jutalmát, így jut el a józan ész és érzéki tapasztalatok segítségével a túlvilági létezésének posztulátumáig. A szöveg egyik karakteres tulajdonsága a lépcsőzetes felépítés. Az elbeszélő újabb és újabb lehetőségeket vesz sorra, amelyek a boldogság kulcsát jelenthetik, de ugyanakkor mindig valami nyugtalanság lesz úrrá rajta, ami további keresésre sarkallja. Ez látható a következő szövegrészben:

A magam alkotta új rendszer szerint most egy ideig a legnagyobb elővigyázatossággal és gonddal élvezem az evilági gyönyöröket. – Mégis vannak bizonyos pillanatok, amikor úgy tűnik, mintha valami hiányozna. Az undort és a megcsömlést legnagyobb igyekezetem ellenére sem tudom elkerülni, elégedetlen leszek, minden terhemre van, még én magam is. Szétszórt leszek, és úgy érzem, hogy még ha kedvetlenségemet egy kis időre elfelejthetem is, teljesen akkor sem szűnik meg. A megszokott élvezeteimhez menekülök, a legártalmatlanabbakhoz, amelyeket ismerek, de ezekben a vigasztalan órákban bennük sem lelem kedvem, most már ezek sem elégítenek ki, undok lelkem ellöki őket magától, állhatatlan és vigasztalan zavarodottságában marad. A sóvárgás sötét érzése és valamiféle

Mendelsohn und Kant = Kant und die Berliner Aufklärung, hg. Volker GERHARDT, Berlin, de Gruyter, 2001, Fichtére vonatkozó rész: 477–482; továbbá SpKa I/1, XXIV.

¹⁶ *Bestimmung* szó jelentéstörténetéhez lásd: MACOR, *i. m.*, 36–73; Macor igyekszik leszámolni azzal a szakirodalmi mítosszal, miszerint Spalding használta volna először ebben a formában ezt a kifejezést. Felettlőbb izgalmas módon arra a következtetésre jut, hogy a *Bestimmung* szó a maga finális, *rendeltetés* jelentésében először August Friedrich Wilhelm Sacknál, Johann Friedrich Wilhelm Jerusalemnél és Spaldingnál fordul elő az 1730-as évektől, szoros összefüggésben kortárs angol és francia filozófia művek recepciójával. Macor ugyanakkor fontosnak tartja kiemelni: bár nem Spalding használta ebben az értelemben először a kifejezést, de elsőként használta egy, Sack koncepciójánál radikálisabban újító keresztyénység-felfogás központi gondolataként. *Uo.*, 99. A szó még sokáig megőrizte többértelműségét és jelentésének bizonytalanságát, Macor Johann Martin Chadenius 1754-es írását idézi: „Allein seit einiger Zeit, hat man zur Nachahmung der lateinischen Wortes: determinatio, anfangen, alles was einem Dinge zukommt, es sey was wesentliches oder zufälliges, eine Bestimmung zu nennen.” *Uo.*, 55.

¹⁷ *Soliloquium h. e. quo consilio genitus sit homo deliberatio*, ford. Johann Michael HEINZE, 1765, lásd: SpKa I/1, XXVI.

¹⁸ Spaldingot kellemetlenül érintette, hogy Sacknak előbb jelent meg a *Vertheidigter Glaube der Christen*, ami műfajában és formájában nagy hasonlóságot mutat a *Betrachtung*gal. 1748. március 16-án ír erről barátjának, J. W. L. Gleim-nak, ld. SpKa I/1, XXX, és RAUTZ, *i. m.*, 344.

rejtélyes üresség van bennem, ami földre terít és felemész. Én szerencsétlen! Mit is akarok én? Hogy lehet rajtam segíteni?¹⁹

Szintén fontos jellemzője a szövegnek az egyes szám első személyű elbeszélő, az Akárki-Én,²⁰ akiről semmilyen információt sem kapunk. Végig arctalan marad, lehetőséget kínálva az olvasóknak az azonosulásra. Spalding gondosan kidolgozta az elbeszélő személyes hangját, interrogatók, exclamatók sora gyorsítja a szöveg dinamikáját, annak a látszatát keltve, mintha a beszélőt folyamatos kétségek kínoznák. Az már a szöveg első felében nyilvánvalóvá válik, hogy központi gondolata az angol morálfilozófiából kölcsönzött *moral sense*, az emberrel együtt született erkölcsi érzék:

Igen, valóban, nem tagadhatom: érzéseket tapasztalok magamban, amelyekben elfeledkezem magamról, amelyeknek nem én, vagy az én előnyöm, amennyiben én vagyok én, és amennyiben az előny az *enyém*, hanem valami egészen más célja van. A jóság és a rend érzései, amelyek nem származnak a pusztá akaratomból, és amelyeket a pusztá akaratom nem is semmisíthet meg, eredendő és önálló vágyai lelkemnek arra, ami illendő, arra, ami tisztességes, nagylelkű és méltányos, úgy általában a szépségre, a harmóniára és tökéletességre, és mindezeket kiváltképp az értelmes és szabadon cselekvő létezők működésében megtapasztalni.²¹

Az elbeszélő végig passzív szereplője marad az eseményeknek, ő csak észleli a lelkében zajló történéseket.

Egy cselekedet előnyös lehet számomra, ezért okosnak és ésszerűnek hívható, de lehetetlen, hogy nemes és szép cselekedet is legyen, ha valós célja nem mások javát vagy az általános jót szolgálja. Az egész világ rendelkezik ezekkel a fogalmakkal, és az emberi élet leghétköznapibb eseteiben élnek velük.

Így bizonyosan egyfajta hajlam a cselekvések forrása bennem, ami önmagam szeretetétől lényegesen különböző, de épp oly lényegi módon természetemhez tartozó. Azt érzem, hogy ez a törvény olyan erővel bír, hogy gyakran az egész lelkemen uralkodik, hogy minden más érzést egyformán felemész, és önmagában képes engem örömmel vagy gyötrellemmel eltölteni. Amikor a bensőmben pillantva érzéseimben helyességet, vágyaimban rendet, cselekedeteimben harmóniát tapasztalok, amikor azt látom, hogy a lelkemben minden helyes, és benne minden a dolgok alapvető arányainak megfelelően

¹⁹ SpKA I/1, 5–6. Nach diesem meinen neuen System genieße ich nun eine Zeit lang die Ergetzungen dieses Lebens mit aller Behutsamkeit und Sorgfalt. – Und nichts destoweniger finden sich gewisse Augenblicke, da mir ist, als wenn mir etwas fehlet. Ich kann den Ekel und Ueberdruß mit aller meiner Mühe nicht vermeiden; ich werde unzufrieden; alles wird mir zur Last, und ich selbst. Ich zerstreue mich; aber ich spüre bald, daß ich meinen Unmuth zwar auf eine kleine Zeit vergesse, aber nicht hebe. Ich nehme meine Zuflucht zu meinen gewohnten Vergnügungen, zu den unschädlichsten, die ich kenne; allein in diesen trüben Stunden habe ich gleichsam den Geschmack daran verlohren; sie sind itzo das nicht, was mich befriedigen | kann; meine ekle Sele stößt sie von sich, und bleibt in ihrer unstetigen und trostlosen Verwirrung. Es ist ein dunkles Gefühl von Sehnsucht und einem geheimen Leeren in mir, das mich zu Boden drückt, das mich verzehret. Ich unglückseliger! Was will ich denn? und wie ist mir geholfen?

²⁰ A fogalmat Brandtől kölcsönöztem, BRANDT, i. m., 67.

²¹ SpKA I/1, 8. Ja, wahrlich, ich kann es nicht laugnen: Ich spüre Empfindungen in mir, dabey ich mich selbst vergesse, die nicht mich und meinen Vortheil, in so fern ich es bin, und in so fern es mein Vortheil ist, sondern ganz etwas anders zum Zweck haben; Empfindungen der Güte und der Ordnung, die mein blosser Wille nicht gemacht hat, und die auch mein blosser Wille nicht vernichten kann; ursprüngliche und unabhängige Triebe meiner Seele zu dem, was sich schickt, zu dem, was anständig, großmüthig und billig ist, zu der Schönheit, Uebereinstimmung und Vollkommenheit überhaupt, und vornemlich in den Wirkungen verständiger und freyhandelnder Wesen.

rendezett, ez a pillantás olyan gyönyört ébreszt bennem, ami minden érzéki álöröm felett győzelmet arat.²²

A szöveg elbeszélője a természetben tapasztalható szépséget szemlélve arra a következtetésre jut, hogy mindenhol rend és harmónia uralkodik, és mindezeknek kell, hogy legyen egy forrása. Itt vetődik fel a gondolatmenetben egy *Urheber* ('Okozó') létezése, akinek vagy aminek a világ rendje köszönhető. Spalding ügyel rá, hogy szövege felekezettfüggetlen maradjon, sőt magával az Isten szóval is takarékosan bánik, az első kiadásban teljesen kerüli az Isten (*Gott*) megjelölést, egy alkalommal él az Istenség (*Gottheit*) kifejezéssel a világban fellelhető rendért felelős végső jó meghatározására.²³ A szöveg utolsó harmadában az elbeszélő, kissé ellentmondva a korábbiaknak, arra keresi a választ, hogy miért van igazságtalanság és gonoszság is a világban.

Ha egyesek sorsát életük végéig követem, újra meg újra azt látom, hogy nem oldódnak fel a sors ellentmondásai. Csak a halál vet véget az erény elnyomásának és a bűn diadalának. – Ez minden elvárásomnak ellent mond, amelyeket a rend fogalmára alapoztam. Vajon a méltányosság állandó szabályai megengedhetik-e, hogy egy tökéletes lélek belső helyességének természetes és boldog következményeit, egyedül elegendő jutalmait, egy gonosz hatalom örökre elrabolja, meggyengítse és megkeserítse? Helyes-e, hogy egy becsületes lélek, amely csakis boldogságra érdemes, a gonoszság tolvajlása miatt igazságtalan üldözések játékszere legyen? Hogy ártatlanság és igazság kárhozott legyen? Hogy az erény éhségtől, kiszolgáltatottságtól és megvetéstől szenvedjen, és gyakran kegyetlen hóhérok keze által és a még kegyetlenebb zsarnokok parancsára fájdalmak és kínzások közepette nyerje el a végső jussát? [...] Arány és harmónia eltűnik, az uralkodó rendről alkotott fogalmam teljesen összezavarodik. –

Nem! Lehetetlen, hogy a világot így kormányozzák, ha egyszer már kormányozva van. Kell, hogy legyen valahol rend a világban, még ha ezt teljes valójában ezen élet körein kívül is kell keressem. Kell egy olyan idő, amikor mindenki megkapja azt, ami megilleti.²⁴

²² SpKA I/1, 10. Eine That kann für mich vortheilhaft seyn; sie kann deswegen klug und verünftigt heissen; aber sie kann unmöglich eine edle und schöne That heissen, wenn sie nicht das Beste anderer oder das allgemeine Beste zu ihrem eigentlichen Zweck hat. Die ganze Welt hat diese Begriffe, und braucht sie auch in den gemeinsten Fällen des menschlichen Lebens.

So ist also gewiß eine Art von Neigungen eine Quelle der Handlungen in mir, die von meiner Eigenliebe wesentlich unterschieden ist, und doch eben so wesentlich zu meiner Natur gehört. Ich finde dieses Principium von solcher Kraft, daß es sich oft über meine ganze Seele Meister macht, daß es alle andere Empfindungen gleichsam verschlinget, und allein mich entweder mit Lust oder mit Qual erfüllet. Wenn ich bey einem Blick auf mein Inwendiges, in meinen Empfindungen Richtigkeit, in meinen Begierden Ordnung, in meinen Handlungen Uebereinstimmung wahrnehme; wenn ich sehe, daß in meinem Gemüthe alles wahr ist, daß darin alles den wesentlichen Verhältnissen der Dinge gemäß bestimmt ist, so erwecket dieser Anblick eine Wollust in mir, die über alles sinnliche Misvergnügen triumphiret.

²³ 1749-ben, a harmadik kiadásban a *Istenség-Gottheit*-ot már *Isten-Gott*-ra cseréli. SpKA I/1, 16. Az 1759-es kiadásba két további helyen is belecsempészi az *Isten* szót, ahol korábban nem volt, de érdekes módon ezt a változtatást a későbbi kiadásokba nem örökíti tovább. *Uo.*, 150, 170.

²⁴ SpKA I/1, 19–20. Ich folge hin und wieder den Schicksalen in diesem Leben mit meinen Beobachtungen bis ans Ende, und ich finde den Knoten nicht aufgelöset. Erst der Tod endiget hier die Unterdrückung der Tugend, und dort das stolze Glück des Lasters. – Dieß widerspricht aller meiner Erwartung, die auf die Begriffe von der Ordnung gegründet war. Können denn die unwandelbaren Regeln der Billigkeit verstatten, daß einer Seele, die so ist, wie sie seyn soll, die natürlichen glückseligen Folgen ihrer innerlichen Richtigkeit, die ihr sonst allein Belohnung genug seyn würden, durch eine boshafte Gewalt auf immer geraubt, geschwächt, oder verbittert werden? Schickt es sich, daß ein rechtschaffenes Gemüth, welches allein glücklich zu seyn verdienet, das ganze Leben durch ein Raub der Bosheit, ein Spiel ungerechter Verfolgungen sey? daß Unschuld und Recht verdammet werde? daß die Tugend unter Hunger und Blöße und Verachtung seufze, und oft durch die Hand grausamer Henker und auf den Befehl noch grausamer Tyrannen in Schmerzen und Foltern ihren letzten Lohn finde?

A negatív tapasztalatok tehát nem ingatják meg a korábban megtalált hitében, így jut el az elbeszélő a végkövetkeztetésre, még mindig pusztán a józan ész logikáját követve, miszerint léteznie kell egy másik világnak is, ahol a jók elnyerik méltó jutalmukat. A túlvilág bizonyosságának gondolata kell, hogy támaszt nyújtson az embernek ezekben a nehéz időkben és halála óráján. A beszélő kezdeti bizonytalansága a szöveg végéig jellemző marad. Nem egzakt tudás, hanem egyfajta meggyőződés, hit az, amire végül rátalál.

Jövendő rendeltetésemről való ezen nézetemnek oly nemes és fontos befolyása van lelkemnek és viselkedésemnek egész állapotára, hogy amennyire csak lehet, óvakodnom kell attól, hogy hamisnak gondoljam, még ha ez lehetséges is. Túl sok múlik számomra azon, hogy igaz legyen. Az egész lelkemet tehát azzal a vigasztaló gondolattal akarom betölteni, mely szerint még egy másik állapotban is élnem adatott, amelyben a dolgok természete és a legmagasabb bölcsesség jószágos kormányzása szerint csak jót várhatok, mely szerint egykor majd a balgaságoktól és az élet csapásaitól megszabadulva a tökéletesség forrásával örökre egyesülni fogok, a helyes hajlandóságok teljes gyönyörét tisztán és zavartalanul élvezni fogom, és így a nagy célt még inkább elérem, erre vagyok a természetem és az alkotóm által rendeltetve, becsületességre tehát és boldognak lenni a becsületességben.²⁵

A szöveg maga nem utal semmilyen külső forrásra, nekünk azonban pontos adataink vannak előképeiről, Spalding ugyanis különböző fordításokkal intenzíven készült a munka megírására.²⁶ Az régóta ismert volt, hogy nagymértékben hatott rá az angol morálfilozófus, Shaftesbury gondolatvilága, akitől két művet is németre fordított, és akinek írásairól az önéletrajzában is a leglelkesebb szavakkal vall. A konkrét fordítások mellett is számtalan további hasonlóságra hívták fel a kutatók a figyelmet,²⁷ és a legfrissebb szakirodalmi kutatásoknak köszönhetően ma már egészen pontos képünk van Spaldingnak Shaftesburyhez fűződő viszonyáról.²⁸ A gondolati rokonság mellett valószínűleg az ő ösztönzésére is választhatta ezt az irodalmi formát, hiszen az angol szerző is programszerűen ilyen

---

[...] Ebenmaß und Uebereinstimmung verschwinden hier; und mein Begriff von einer herrschenden Ordnung verwirret sich gänzlich. – Nein! es ist nicht möglich, daß die Welt also regieret werde, da sie einmal regieret wird. Es muß nothwendig ein besseres Verhältniß der Dinge da seyn, sollte ich dieß auch in seiner völligen Klarheit ausser dem Bezirk dieses Lebens zu suchen haben. Es muß eine Zeit seyn, da ein jeder das erhält, was ihm zukömmt;

²⁵ SpKA I/1, 24–25. Ein so edler und wichtiger Einfluß von dieser grossen Ansicht meiner künftigen Bestimmung in die ganze Verfassung meiner Seele und meines Verhaltens würde verursachen, daß ich mich aufs möglichste hüten würde, sie falsch zu finden, wenn sie es auch seyn könnte. Es ist mir zu viel daran gelegen, daß sie wahr sey. Ich will also mein ganzes Gemüth immer mehr mit der trostvollen Vorstellung erfüllen, daß ich noch in einem andern Zustande zu leben habe, worin ich nach der Natur der Dinge, und nach der gütigen Regierung der höchsten Weisheit, nichts als gutes erwarten darf; daß ich also einmal, nach einer völligen Befreyung von den Thorheiten sowol, als den Plagen dieses Lebens, mich auf ewig mit der Quelle der Vollkommenheiten vereinigen, die ganze | Wollust richtiger Neigungen unvermischt und ungestört geniessen, und also das grosse Ziel desto mehr erreichen werde, dazu ich durch meine Natur und von meinem Urheber bestimmt bin, nämlich rechtschaffen, und in der Rechtschaffenheit glücklich zu seyn.

²⁶ 1745: *Der Sittenlehrer [...] aus dem Englischen des Grafen von Shaftesbury übersetzt*; 1746: *Des Hrn. von Silhouette Schreiben über die Stärke und Schwäche der menschlichen Vernunft ...*; 1747: *Untersuchung über die Tugend, aus dem Englischen des Grafen Shaftesbury übersetzt*; 1747: *Untersuchung des Unglauben* [Jean Le Clerc]; 1751: *Betrachtung über die natürliche Religion und die gesellschaftliche Tugend* [Jacob Foster].

²⁷ Brandt szövegszerű és több oldalnyi terjedelmű egyezésekre hívja fel a figyelmet a *Betrachtung* és *Sittenlehrer* egyes helyei között. lásd: BRANDT, *i. m.*, 67, 88. lábuj.

²⁸ A két legfontosabb és egyben legújabb munka: Mark-Georg DEHRMANN: *Das „Orakel der Deisten“: Shaftesbury und die deutsche Aufklärung*, Göttingen, Wallstein, 130–155, és RAATZ, *i. m.*, 104–222.

szubjektív műfajokban alkotott.²⁹ Hogy a *Betrachtung* milyen szorosan kapcsolódik Spalding Shaftesbury-fordításaihoz, arról egy kortárs megjegyzés is árulkodik: 1753-ban, amikor még mind a Shaftesbury-fordítások, mind a *Betrachtung* szerzője ismeretlen volt, a szintén Shaftesbury-fordító Friedrich Christoph Oetinger a stílusok hasonlósága alapján azonosnak tételezte a két mű szerzőjét.³⁰

Spalding Shaftesbury-tisztelete és -követése tehát egyértelmű, a szakirodalmi vélemények csak annak megítélésében térnek el, hogy a német szerző mennyiben tudta Shaftesbury gondolatvilágát saját motívumokkal gazdagítani. Albrecht Beutel, elismerve a hasonlóságokat, úgy véli, nem szabad Spaldingot kritika nélkül egyszerű Shaftesbury-követőnek tekinteni, és kiemeli Spalding egyéni gondolatvilágát.³¹ Mark-Georg Dehrmann, a német Shaftesbury-recepció kutatója Spalding jelentőségét főként abban látja, hogy Shaftesbury *Moral Sense*-gondolatát széles körben elfogadottá tette. Ő azt emel ki, hogy fordításainak, az azokhoz készített előszavainak³² és közvetve magának a *Betrachtung*-nak is nagy szerepe volt abban, hogy Shaftesbury morálfilozófia nézetei a kezdeti ellenséges recepció után pozitív fogadtatásra találtak, Dehrmann tehát főként közvetítő szerepét hangsúlyozza.³³ Kevésbé tisztázott, viszont annál izgalmasabbnak tűnik August Friedrich Wilhelm Sack és Spalding kapcsolata. A két teológus 1745-ben ismerkedett meg, és barátságuk Spalding első berlini éveit alatti mélyülhetett el. Kapcsolatuk jellemzéséhez általában Spalding önéletrajzát szokás idézni, ahol nagy lelkesedéssel beszél Sack szabad szelleméről és tudásáról, valamint úgy vall róla, mint mesteréről.³⁴ Zavarba ejtő az egybeesés, hogy a *Betrachtung*-gal szinte egy időben jelent meg Sack *Vertheidigter Glauben der Christen*, és a két mű mind formájában, mind alapgondolatában nagyon közel áll egymáshoz.³⁵ Beutel a neológia terminus post quem-jének tekinti az 1748-as dátumot, amikor ez a két korszakalkotó mű megszületett.³⁶ A szakirodalomban eddig egy alkalommal foglalkoztak behatóbban Spaldingnak azon kijelentésével, miszerint Sack rendelkezésére bocsájtotta magánkönyvtárát. A könyvtár könyvállományát megvizsgálva kijelenthető, hogy Sackot, valószínűleg hollandiai tanulóévei hatására, nem hagyták érintetlenül a heterodox vallási áramlatok.³⁷

A mű kiterjedt szakirodalmában kevésszer tárgyalt kérdés a munkának az épületes könyvek műfajához való viszonya, amire maga Spalding szolgáltatott okot, amikor az utolsó kiadás előszavában

²⁹ Shaftesbury *Soliloquy*-ja is bizonyosan a munka előképei közé sorolandó, RAATZ, i. m., 269–291, Dehrmann Shaftesbury *Miscellaneous Reflections*-ának egy helyére hívja fel a figyelmet, ahol az angol szerző saját *Soliloquy*-ját kommentálja, és ami kifejezetten a *Betrachtung* gondolati magjának tűnik. DEHRMANN, i. m., 141–142.

³⁰ Clemens SCHWAIGER, *Zur Frage nach den Quellen von Spaldings Bestimmung des Menschen = Die Bestimmung des Menschen*, hg. Norbert HINSKE, *Aufklärung*, 11(1999), 11, DEHRMANN, i. m., 223.

³¹ BEUTEL, SpKA XXXII–XXXII. Shaftesbury mellett többen a wolffi-leibnizi filozófia nyomaint is felfedezni vélik, ld. SCHWAIGER, i. m., 17.

³² Mind a *Sittenlehrer*, mind az *Untersuchung über die Tugend* egy Spaldingtól származó előszóval kezdődik, ahol a fordító védelmébe veszi Shaftesbury tanait: azoknak a kereszténységgel összeegyeztethető voltáról beszél és nyíltan vall arról, hogy milyen nagy hatással volt rá az angol szerző erkölcsfilozófija.

³³ DEHRMANN, i. m., 130–131. Legújában Raatz foglalt állást ebben a kérdésben, aki Dehrmann véleményéhez kapcsolódik, kiemelve a különböző – nem csak a berlini, hanem lipcei – irodalmi társaságok szerepét és Johann Christoph Gottsched hatását ebben a kérdésben Spaldingra. Raatz úgy gondolja, a korábbi szakirodalomnak ellent mondva, hogy Spalding halhatatlanság-konceptiója is Shaftesbury filozófiájában gyökerezik, RAATZ, i. m., 217, 221–222.

³⁴ *Johann Joachim Spalding's Lebensbeschreibung*, hg. Georg Ludewig SPALDING, Halle, 1804, 27–28.

³⁵ A két mű összefüggéseinek pontos elenzése még nem történt meg, egy rövid próbálkozás lásd: TIPPMANN, i. m., 117–123.

³⁶ BEUTEL, *Spurenicherung*... i. m., 147.

³⁷ MACOR, i. m., 76–77. A monográfia szerzője a holland arminianizmus és socinianizmus, valamint az angol deizmus hatásait emeli ki elsősorban. Macor azon elemzésére is vissza kell utalnom Spalding és Sack viszonyával kapcsolatban, miszerint a *Bestimmung* szó első megjelenésének nyomaint a rendeltetés jelentésben Sack fordítói és prédikatori munkáiban érhető tetten, igaz, csak pár éves előnnyel. Lásd a 16. lábjegyzet.

*moralisches Erbauungsbuch*nak nevezi írását.³⁸ Andreas Kubik meggyőző érveket hoz a munka kegyességi olvasmányként való értelmezése mellett, kiemelve, hogy a neológok, mint általában minden egyházon belüli újíto törekvés, nem egy elszigetelt filozófiát, hanem a hívek mindennapi vallásgyakorlatát igyekeztek megreformálni.³⁹ A Kubik számára parttalan vitának tűnő hétköznapi kegyesség és emelkedett filozófia ellentmondását örökíti viszont tovább ebben a kérdésben Georg Raatz, aki szerint Spalding könyvét annyiban lehet épületes könyvnek besorolni, amennyiben Spalding tudatosan ki akart lépni ennek a műfajnak a kereteiből.⁴⁰ Raatz úgy látja, hogy a 18. század közepén a népszerűsítő filozófiai munkák átvették az épületes könyvek irodalomszociológiai funkcióját.⁴¹ Raatz érezhetően ellenséges magatartása az épületes irodalommal szemben abból adódhat, hogy a műfajt az ortodox teológiához tartozónak érzi, szemben a felvilágosul gondolatokat közvetítő népszerűsítő filozófiai munkákkal. Ez az ellentétképzés azonban anakronisztikus: az épületes irodalom nem köthető feltétlenül az ortodoxiához, sőt erre a műfajra igenis mindig jellemző volt, hogy szabadabb stílusából adódóan nem követte mindig olyan szorosan a vallási tételeket. A szöveg formájában is emlékeztet az épületes irodalom – sokszor az imák – nyelvi stilisztikai tulajdonságaira. Spalding előszeretettel él szövegében párhuzamos mondatszerkezetekkel, paralelizmusokkal, exclamatiókkal, költői kérdésekkel, halmozással.

Amennyiben ezeket a gondolatokat, amelyek ilyen magasságokba vezettek, tovább követem, úgy egy olyan belátásra jutok, amely egy még emelkedettebb csodálatba ragad. – Létezők, amelyek az ő tökéletlenségükben csodálatosak, világok, amelyeknek részeiben és kapcsolódásaiban olyan nagy helyesség van, egyetlen egész, teljes rend, a legkisebb porszemtől a mérhetetlen kiterjedésig, tele harmóniával a test és lélek minden törvényszerűségeiben, egy egész, amely olyan sokféle és mégis a legpontosabb összefüggéseiben *Egy*, mindez egy tökéletesség ősképe, az őseredeti szépségnek, és a rend első és egyetemes forrásának képzetét kelti bennem. – Micsoda gondolat! – Létezik tehát valami, amitől minden függ, amit korábban csodáltam? Létezik tehát valami, amitől a természet minden része a harmóniáját, az arányait és a báját kapja? Egy értelem, amely az egészért gondolkodik, amely az egészet elrendezi és kormányozza? Egy szellem, mely a megfoghatatlan kiáramlásaival minden dolognak jelenlétet, időt, erőt és szépséget ad? – Ettől a gondolatától álmélkodó lelkem a végtelenbe vész. Úgy tűnt, érzem, elragadtattott borzongással, ennek a felső léleknek a valóságát. – Valóban, ő éltet engem, ő működik bennem! Mi lennék nélküle? Mire lennék képes nélküle? Én, aki pontosan tudom, hogy egykor nem léteztem, és hogy én magamnak a cselekvés képességét nem adtam? –⁴²

³⁸ SpKA I/1, 31–32. „Es wird immer zur Erfüllung meiner Wünsche genug seyn, wenn der Aufsatz, neben andern Hilfsmitteln zu gleichem Zwecke, nur für eine Art von kleinem *moralischen Erbauungsbuche*, zum Dienste gewisser Classen von Lesern, gelten kann.”

³⁹ Andreas KUBIK, *Spaldings Bestimmung des Menschen als Grundtext einer aufgeklärten Frömmigkeit*, ZNThG, 16(2009), 1–20. Valamint BEUTEL, *Aufklärung... i. m., Volksaufklärung* fejezet, 282–287.

⁴⁰ RAATZ, *i. m.*, 341–342, 417. Egy helyütt viszont már ő maga is úgy határozza meg az írás műfaját mint egy népszerűsítő filozófiai (popularphilosophische), antropológiai épületes könyv felvilágosult szándékkal.

⁴¹ RAATZ, *i. m.*, 4, 341–342, 336.

⁴² SpKA I/1, 15–16. Indem ich aber diesen Gedanken, die mich so hoch führen, immer weiter folge, so gerathe ich auf einen Begriff, der mich zu einer noch weit erhabenern Bewunderung hinreiset. – Wesen, die schon in ihren Einschränkungen so schön sind; Welten, die in ihren Theilen und in ihrer Verbindung so viel Richtigkeit haben; ein Ganzes voller Ordnung, von dem kleinsten Staube an bis zu der unermesslichsten Ausdehnung, voller Regelmäßigkeit in allen seinen Gesetzen, der Körper sowol, als der Geister; ein Ganzes, das so mannichfaltig, und doch durch den genauesten Zusammenhang Eines ist; dieß giebt mir die Vorstellung von einem Urbilde der Vollkommenheiten, von einer ursprünglichen Schönheit, von einer

A kegyességi próza, meditáció kedvelt eszközeinek jelenléte mellett az is szembetűnő, hogy ezen felismerés leírása közben mintha valamiféle misztikus elragadtatás történetét olvasnánk. Több kutató is hangsúlyozta Spalding írásának sztoikus gyökereit,⁴³ ugyanakkor azt alig emelik ki, hogy a *Seelenruhe* (ataraxia, megzavarhatatlan lelki nyugalom) ugyanúgy a keresztény misztika központi fogalma is,⁴⁴ akárcsak az Eckhart mestertől származó, egyébként szintén sztoikus gyökerű, az alábbi szövegrészben is szereplő *Seelengrund* is.⁴⁵

Megrettent kicsinyiségem a mérhetetlen természetben és a még mérhetlenebb Istenség. Naprendszerünk csak egy homokszem. A Föld egy porszem, csak egy pont. És én ezen a Földön? Mi vagyok? Csak az tesz engem valamivé, hogy a rendet érzékelem, és ebben minden rend kezdetéig felemelkedhetem. Egy ilyen fenséges létre vagyok rendeltetve, és ehhez igyekszem mindig közelebb kerülni. Addig nem akarok megállapodni, ameddig a szépséget, annak első forrásáig nem követem. Ott fog majd lelkem megnyugodni. Ott fog majd minden képességében kiteljesedni, minden vágyában kielégülni, isteni fényvel eltelni, a legfelső egyetemes tökéletesség tiszteletében és imádatában elragadtatni, és minden alantast és önmagát is elfelejteni.

Itt belátom tehát most már kétségbevonhatatlanul, hogy ennek a mindent kormányzó értelemnek semmilyen más szándéka nem lehet, mint hogy minden dolog a maga módján és egészében jó legyen. Így alkotta meg minden törvényét, amelyet a dolgokba rejtett. Ez a célja a test mozgásának, és az értelmes teremtmények minden eredeti vágyainak. A jó és rossz, az igazságosság és igazságtalanság nagy érzése, melyet felismerek magamban, nem kisebb forrásból származik, mint attól, akinek hatalmas befolyása mindenre kiterjed. Ez tehát egy isteni hang, az örök igazság hangja, ami bennem beszél.

Mivel egy ilyen tiszteletre méltó tanító és törvényhozó van a lelkemben, így annál inkább köteles vagyok figyelemmel lenni a lelkem legmélyén szüntelenül hallható beszédére, és engedelmessé válni neki.⁴⁶

---

ersten und allgemeinen Quelle der Ordnung. – Welch ein Gedanke! – So ist denn etwas, von dem alles, was ich bisher bewundert habe, abhänget? So ist denn etwas, von dem alle Theile der Natur ihre Uebereinstimmungen, ihre Verhältnisse und ihren Reiz haben? ein Verstand, der für das Ganze denkt, der das Ganze einrichtet und lenket? ein Geist, der durch seine unbegreiflichen Ausflüsse allen Dingen Daseyn, Dauer, Kräfte und Schönheit mittheilet? – Hier erweitert sich meine erstaunte Seele bis zum Unendlichen. Mich dünkt, ich empfinde, und mit einem entzückenden Schauer, die Wirklichkeit dieses obersten Geistes. – Wahrlich, er belebet mich, er wirket in mir! Was würde ich seyn, ohne ihn? Was würde ich können? ich, der ich aufs kläreste weiß, daß ich einmal nicht gewesen bin, und daß ich meine Thätigkeit mir nicht gegeben habe?

⁴³ BRANDT, *i. m.*, 62–63, 69, 143–151.

⁴⁴ Kubik nem artikulálja részletekbe menően a *Betrachtung* meditációként való értelmezését, de több helyütt meditációnak, kontemplációnak nevezi a szöveget és misztikus tapasztalatról beszél. KUBIK, *i. m.*, 10–13.

⁴⁵ *Wörterbuch der Mystik*, hg. Peter DINZELBACHER, Kröner Verlag, Stuttgart, 1989, 455–456.

⁴⁶ SpKA I/1, 16–17. Ich erschrecke über meine Kleinheit in der unermäßlichen Natur, und gegen die noch unermäßlichere Gottheit. Dieser Sonnenwirbel ist ein Sandkorn. Diese Erde ist ein Staub, ein Punkt. Und ich auf dieser Erde – was bin ich? – Nur das macht mich noch zu etwas, daß ich die Ordnung empfinden, und in derselben bis zu dem Anfange aller Ordnung hinaufsteigen kann. Zu | einer solchen Hoheit bin ich bestimmt, und der will ich immer näher zu kommen suchen. Ich will nicht eher stehen bleiben, als bis ich der Schönheit bis zu ihrer ersten Quelle gefolget bin. Da soll dann meine Seele ruhen. Da soll sie in allen ihren Fähigkeiten vergnügt, in allen ihren Trieben befriediget, satt von göttlichem Licht, und entzückt in den Verehrungen und Anbetungen der obersten allgemeinen Vollkommenheit, alles niedere und sich selbst vergessen. – Hiebey erkenne ich denn nun auch ungezweifelt, daß dieser alles regierende Verstand keine andere Absicht haben könne, als daß alle Dinge in ihrer Art und im Ganzen gut seyn mögen. Dahin sind alle Gesetze eingerichtet, die er in sie gelegt hat. Dahin zielen die Bewegungen der Körper, und die ursprünglichen Triebe der verständigen Wesen. Die grosse Empfindung des Guten und Bösen, des Rechts und Unrechts, die ich in mir erkannt habe, rühret nicht weniger von demjenigen her,

Vitathatatlan, hogy egyes helyeken a szövegben megfogalmazottak rokonságot mutatnak a misztikus élményekkel. Meglehető módon az eredeti címben található *Betrachtung* kifejezésnek igen ritkán tulajdonítanak jelentőséget a műfajra nézve,⁴⁷ pedig a *Betrachtung* a semleges elmélkedés, vizsgálat mellett meditációként is értelmezhető,⁴⁸ s ezt az interpretációt a szöveg lépcsőzetes építkezése is alátámasztaná.⁴⁹

Az áhítat, a hétköznapi vallásgyakorlat kérdése fontos volt Spalding számára. Ez a *Der vernünftige Werth der Andacht* című írásából is kiderül, ami a *Betrachtung* későbbi kiadásainak függelékében jelent meg egyéb rövid, épületes művekkel együtt,⁵⁰ A későbbi énekeskönyvreformja is a hétköznapi kegyesség megreformálására tett kísérleteit példázza. Az új énekeskönyv megjelenése után kipattant vitáknak központi kérdése volt az *Erbauung*, az épületesség, amit Spalding is részletesen tárgyalt egy prédikációjában, és azt az álláspontot képviselte, hogy a szokásban lévő, pusztán szóömlengésből álló vallásgyakorlatot egy őszintén megélt kegyességnek kellene felváltania.⁵¹ Kicsit visszakanyarodva a *Betrachtung* épületes könyvként való értelmezéséhez: Spalding azzal, hogy a fentebb említett függelékekkel látta el a szövegét, a *Betrachtung*-ot egyértelműen egy ilyen kontextusba helyezte.

A szövegre adott egyik legelső kortárs reakció Johann Melchior Goeze-től származott. Lessing *Fragmenta*-vitájából ismert ortodox teológus a kötet megjelenésének évében már élesen bírálta Spalding *Betrachtung*-ját,⁵² sőt az előszó datálásából az is világossá válik, hogy Goeze szövegét még az első kiadás megjelenése előtt készítette, tehát a munka kéziratban jutott el hozzá,⁵³ és azt olvasva azonnal úgy érezte, főként az isteni kinyilatkoztatás szerepének hiánya miatt, hogy fel kell emelnie a hangját. Goeze vádjai ellenére az írás hamar utat talált a szélesebb olvasóközönséghez. A *Die Schönheit der deutsche Sprache* című antológiában⁵⁴ Spalding szövegével Christian Fürchtegott Gellert és a morális hetilapok akkoriban népszerű egyéb szerzőinek társaságában jelent meg szinte egyedüli teológusként. A szöveg minden elemzője fontos összetevőnek tartja a jól sikerült irodalmi formát, ami nagyban hozzájárult a mű népszerűvé válásához. Spalding önéletírásából az is kiderül, hogy voltak szépírói ambíciói, és az irodalmi szövegek mindig is fontosak voltak számára.⁵⁵ Spalding magyarországi recepciójáról nincs átfogó képünk, de vannak szétszórt adataink: ezek különböző forrásokból összegyűjthetők, például diákalbumok bejegyzéseiből és kortárs levelekből. Jelenleg két emlékkönyv-bejegyzést ismerünk tőle, amelyek magyar peregrinusok albumaiban maradtak

---

der seine mächtigen Einflüsse überall ausbreitet. Es ist also eine göttliche Stimme, es ist die Stimme der ewigen Wahrheit, die in mir redet. Da ich nun einen so ehrwürdigen Lehrer und Gesetzgeber an meinem Gewissen habe, so bin ich zwar deswegen so viel mehr verbunden, auf seine Sprache, die sich ohne Unterlaß in dem innersten Grunde meiner Seele hören lasset, aufmerksam zu seyn, und ihr zu gehorchen;

⁴⁷ Macor egy mondatban utal a *Betrachtung*-meditáció megfeleltethetőségre: a recenziók és fordítások sokszor a *Betrachtungen* többes számmal idézik az eredeti címet, ám ilyenkor elvész a címből ez egyes számú meditáció-jelentés. MACOR, *i. m.*, 103.

⁴⁸ *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*, *Betrachtung*: contemplatio, consideratio. [http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB&lemid=GB05874]

⁴⁹ Az Isten való egyesüléshez vezető misztikus kontemplációnak, misztikus útnak hagyományosan három állomása, három fokozata van (via purgativa, via illuminativa, via perfectiva ill. unitiva). Ezeket megélve jut el (hagyományosan felemelkedik) az elméledő végül az Istennel való egyesüléshez.

⁵⁰ DRESMAN, *i. m.*, 93–94, SpKA I/1, 224–245. Másik épületes munka: *Die Entschlossenheit*, SpKA I/1, 298–305.

⁵¹ SPANKEREN, *i. m.*, 200–205.

⁵² *Über die Betrachtung von der Bestimmung des Menschen, in einem Sendschreiben entworfen von G****, Halle, 1748.

⁵³ Ami, bár elsősre meglehető lehet, a szövegtörténet ismeretében mégsem az. Spalding munkáját először szóban dolgozta ki Berlinben és 1747-ben kezdett dolgozni a szöveg lejegyzésén, Tribseesben. 1747. november 3-án küldte meg a kéziratot levelezőpartnerének és barátjának Johann Wilhelm Ludwig Gleimnak. Több lehetőség is van arra, hogyan juthatott el a kézirat Goezéhez ld. SpKA I/1, XXXVI.

⁵⁴ *Die Schönheit der deutschen Sprache in auserlesenen prosaischen Stücken aus den besten Schriftstellern der Nation*, hg. Hieronymus Andreas MERTENS, Augsburg, 1773.

⁵⁵ RAITZ, *i. m.*, 79–80; *Lebensbeschreibung*, *i. m.*, 13, 15.

fenn, ezek Benkő Ferenc⁵⁶ és Pákei József⁵⁷ emlékkönyveiben található és azt bizonyítják, hogy az erdélyiek Berlinben felkeresték a lelkészt. Szintén személyes találkozásról számol be 1773-ban Lázár István, későbbi unitárius püspök egy levelében az akkori unitárius püspöknek, Agh Istvánnak.⁵⁸ Lázár az utasítások szerint igyekezett nevezetesebb emberekkel megismerkedni, így jutott el Magdeburgban Nagy Frigyes udvari prédikátorának fiához, Friedrich [Samuel Gottfried] Sack otthonába, aki értesülései szerint unitárius volt. Látogatása során Sack apósával, Spalding úrral is találkozott, aki nagy lelkesedéssel és vendégszeretettel fogadta, és akivel több alkalommal is módja nyílt beszélgetni. Spalding azt javasolta Lázárnak, hogy Londonba is látogasson el, mivel ott biztosan sok patrónust találhatna, akik ugyanazon a véleményen vannak, mint az unitáriusok. Lázár Spaldingról később azt hallotta, hogy intenzív levelezésben áll tudós angol férfiakkal, és sociniánusnak tartja a művelt világ, más berlini barátaival együtt.⁵⁹

Szintén egy peregrinációs út során tett látogatásról számol be Kazinczy Ferenc egy visszaemlékezésében.⁶⁰ Kazinczy egy helyütt egy 1816-os tordai vendégeskedését írja le, ahol az unitárius kollégium akkori vezetőjével, Abrudbányai Szabó Sámuellel beszélgetett az unitárius vallás dolgáról. A beszélgetés során Szabó elmesélte, hogy 1790-ben Göttingenbe indulván kitérőt tett Pomeránia felé, és eközben még Berlinben is „vágyta látni” Spaldingot.⁶¹ Spaldinggal találkozáskor az unitárius kissé félve árulta el vallását, de a német teológus azt hallva annyira megörült unitárius látogatójának – aki olyan szerencsés ember, aki azt vallhatja, amit hisz –, hogy megölelte és megcsókolta a kolozsvári diákot. Szabó állítása szerint Spalding azt mondta neki: „ők (értsd: Spalding és barátai) ugyanazt hiszik Németországban, amit a szemérmes vendég, de hiteket csak a jobb fejek vallják meg egymásnak.” A személyes találkozásokon túl egyéb recepcióra utaló adataink is vannak. Több album amicorum bejegyzés is figyelemre érdemes, ahol a *Bestimmung* kifejezés a spaldingi értelemben kerül lejegyzésre,⁶² és talán említésre érdemes, hogy a soproni és a pozsonyi evangélikus líceum gyűjteményében is található számos korabeli Spalding-kötet.⁶³

⁵⁶ A bejegyzéseket lásd: Inscriptiones Alborum Amicorum adatbázis (a bejegyzések IAA rövidítéssel és a rekord számával jelölve). [http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php] IAA 7711, Berlin, 1780. 07. 28.

⁵⁷ IAA 4182, Berlin, 1784. 05. 11.

⁵⁸ Lázár István levele Agh István püspökhöz, Amszterdam, 1773. október 9. Közli Kovács Sándor, *Unitárius Egyháztörténet*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2009, 174–180. Különösen: 175–176.

⁵⁹ Ezeket a vádakait persze nem kell feltétlenül komolyan venni, hiszen gyakran illeték sociniánus jelzővel a korban azokat, akik nem ragaszkodtak feltétel nélkül az ortodox tételekhez. Spalding önéletrajzában egy helyt nyilatkozik a sociniánus tanokkal kapcsolatban: *Lebensbeschreibung, i. m.*, 5. Itt arról számol be, hogy a rostocki egyetemi évei alatt annyira elveszítette bizalmát a tanáraiban, hogy egy időben még a sociniánus tanítások sem tűntek teljesen valószínűnek számára, ezek a gondolatok viszont amilyen gyorsan jöttek, olyan gyorsan el is múltak.

⁶⁰ KAZINCZY Ferenc *Összes művei: Kazinczy Ferenc levelezése*, XIX, Bp., MTA, 1909. Molnos Dávid – Kazinczynak, 4604. levél (Kolozsvárt, 1826. márc. 13.) közlése után találunk egy kiegészítést, amely szerint Kazinczy 1826. március 21-én e levélre a következőket jegyezte. Különösen 564–565.

⁶¹ Közös motívuma Lázár és Szabó elbeszélésnek, hogy mindketten utasításra látogatták meg Spaldingot. Ez valószínűleg összefügg azzal, hogy – úgy tűnik – különösen Erdélyben volt aktív a recepció.

⁶² IAA 3028, Halle, 1773. 10. 16. „Von Tugend und Gelehrsamkeit begleitet treten wir den Weg unserer Bestimmung”; IAA 3077, Sopron, 1784. 04. 16. „Bestimmung des Menschen. Wahrheit erkennen, Schönheit lieben, Gutes wollen, das Beste thun.” A bejegyző Mendelssohn adja meg forrásként; IAA 11378, Göttingen, 1793. „Groß ist die bestimmung des Menschen, glücklich, derselben gemäß lebt!”; IAA 11395, Göttingen, 1793. 09. 03. „Die Bestimmung des Menschen. Wahrheit erkennen, Schönheit lieben, Gutes wollen, das Beste thun”.

⁶³ *Die Bestimmung des Menschen* (1763, 1768), *Vertraute Briefe die Religion betreffend* (1788), *Gedanken über den Werth der Gefühle in dem Christentum* (1769), *Predigt von dem, was erbaulich ist* (1781), *Ueber die Nutzbarkeit des Predigtamtes* (1791), *Predigt über das Glück des hauslichen Lesens* (1769), *Neue Predigten* (1770). Sopron: A soproni ág. hitv. ev. lyceum könyvtárának jegyzéke, Sopron, 1896, I–II, *Religion, eine Angelegenheit des Menschen* (1797), II, 115; *Predigten* (1770), II, 157; *Predigten von der Begierde nach Vergnügungen* (1784), II, 234. Sopronban még A. F. W. SACK, *Vertheidigter Glaube der Christen* (1748), II, 116. [http://oldbooks.savba.sk/wwwroot/]

Magyarországi recepciója és a kortárs német filozófiai gondolatokra gyakorolt mérvadó hatása miatt érdemes Spalding személyét közelebbről megismernünk. A *Betrachtung über die Bestimmung des Menschen*-je mellett, hogy keletkezése idején burkoltan rettentő aktuális teológiai és filozófiai kérdéseket feszegetett, irodalmilag is magas szinten megkomponált szöveg, ami nehezen adja meg magát a konvencionális műfaji besorolásoknak. Egy naiv magánbeszéd köntösébe bújtatott filozófia okfejtés, ami a mindennapi vallásgyakorlás, áhítat eszköze lehet és az épületes irodalom tradíciójához is kapcsolódik. Ha a kiválasztott részletekkel sikerült megmutatnom az írás karakteres jegyeit, akkor előadásom elérte kítűzött célját. Vitathatatlan Spalding rajongása és mély kötődése az angol morálfilozófia gondolataihoz, különösen Shaftesbury írásaihoz. Ez a rajongás a korban már nem volt egyedülálló, de Spalding fordításaival és az itt tárgyalt szövegével aktívan hozzájárul ezeknek a gondolatoknak német nyelvű megfogalmazásához. Arra is szerettem volna tehát felhívni a figyelmet, hogy a német területeken tanult peregrinusaink íásaival kapcsolatban esetenként arra is érdemes gyanakodnunk, hogy angol eredetű filozófia gondolatokkal is találkozhatunk.

DIE PSYCHOLOGIE IN DER UNGARISCHEN FRÜHAUFKLÄRUNG UND DIE AUS PSYCHOLOGISCHER SICHT RELEVANTEN ANSICHTEN DER AUTOBIOGRAPHIE MIKLÓS BETHLENS

In der Aufklärungsforschung der letzten Jahrzehnte ist die Einsicht allgemein akzeptiert worden, dass das 18. Jahrhundert neben wissenschaftlichen und gesellschaftlichen Umwälzungen auch tiefgreifende Veränderungen auf dem Gebiet der psychologischen und anthropologischen Vorstellungen mit sich brachte. Die Frage nach dem Beginn der Aufklärung in der Seelenkunde ist nicht leicht zu beantworten. Der Aufsatz geht davon aus, dass die Haupttendenz der Veränderung der psychologischen Konzeptionen in der Emanzipation der Psychologie von der Theologie bzw. in der Anwendung naturwissenschaftlicher Methoden zu suchen ist. Es wird nachgewiesen, dass im Ungarischen Königreich des 17. und 18. Jahrhunderts verschiedene psychologische Theorien rezipiert wurden: es gibt Beispiele sowohl für die cartesianische, die wolffianische, die newtonianische und die materialistische Herangehensweise. Näher wird im Aufsatz der Frage nachgegangen, ob die Rezeption von Elementen der cartesianischen Seelenlehre im Rahmen des Begriffs der Frühaufklärung interpretiert werden kann. Diese Frage wird anhand zweier Texten, Miklós Apátis *Vita triumphans* und der philosophischen Einleitung von Miklós Bethlens Autobiographie diskutiert. Die Untersuchung gelangt zu dem Ergebnis, dass diese Texte zwar cartesianische Elemente enthalten, in ihrer Methode und Zielsetzung sich aber wesentlich von Descartes' Konzept unterscheiden. Mit dem Begriff der Frühaufklärung können sie deshalb nicht so sehr aufgrund des Vorhandenseins einiger Elemente der cartesianischen Seelenlehre in Beziehung gesetzt werden, sondern vielmehr aufgrund der Rezeption des modernen Naturrechts (im Falle Apátis) bzw. in Hinsicht auf synkretistische Vorstellungen (im Falle Bethlens).